

ВІДГУК
офіційного опонента
доктора філософських наук,
професора Людмили Олександрівни Филипович
на дисертацію Чорнобай Валерії Анатоліївни
«БОГОСЛОВСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ
ФЕНОМЕНА САМОТНОСТІ»,
подану на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я

Запропонована тема дослідження відноситься до «вічних» (класичних) філософських проблем – проблем життя і смерті. Кожний філософ так чи інакше задумується над проблемою самотності, перебуваючи під час мислення на самоті. Мислинневий досвід філософа виливається в різноманітні конструкти, теорії, вчення, про які згадує дисертант. Але вбудовуючи феномен самотності в систему богословського осмислення, автор робить тему самотності більш притягальною. Якому філософу не хочеться дізнатися про незнані рівні самотності, про її нові форми і неочікувані прояви? Авторські рефлексії самотності розсувають рамки звичного для нашої науки підходу, який і досі панує в гуманітаристиці. Традиційно богослови з підозрою ставляться до світських філософів, а ті послідовно ігнорують богословів. В.Чорнобай вдається, з одного боку, офілософізувати богословські ремінісценції феномена, а з іншого – по-богословськи трансцедентувати самотність. Такий симбіоз філософії і богослов'я заворожує, розкриває нові грані в розумінні самотності, збагачує як філософію, так і богослов'я.

Актуалізуючи обрану тему, автор підкреслює універсальність загальнолюдського досвіду духовної самотності, її індивідуального та соціального виміру, яка не знає вікових, статевих, географічних, етнічних, економічних чи культурних кордонів.

Феномен самотності подається багатогранно, сприймається неоднолінійно, не тільки як негатив, що є проявом «неузгодженості міжособистісних стосунків людини з оточуючими, собою і Богом», але й як форма адаптації, «узгодження своєї ролі у складній системі взаємостосунків і переосмислення свого місця в житті».

Фокусуючись на Україні, В.Чорнобай справедливо називає «конфесійну і мовну поліфонію, хитку політичну ситуацію, економічну нестабільність та соціальну фрагментацію країни, що посилює почуття втрати сенсу існування та самотності її громадян» факторами, які спричиняють увагу дослідників до теми.

Цього було достатньо, щоб зацікавитися самотністю як соціальним і психологічним явищем. Але дисертантка виділяє той пласт, який стає предметним полем її дослідження і втягує нас в розмірковування про самотність як явище духовне. Абсолютно справедливо В.Чорнобай питає: «чи можуть певні аспекти зовнішньої релігійної активності віруючої людини (наприклад, участь у

релігійних обрядах та організованих релігійних спільнотах) і аспекти внутрішньої релігійності (окремі переконання та вірування християнина про природу і характер Бога чи образ Бога у свідомості віруючої людини) – слугувати певним запобіжником або буфером проти самотності, чи, навпаки, детермінувати почуття самотності віруючої людини?»

От на це головне питання дисертантка своїм дослідженням переконливо відповідає, вибудовуючи нову релевантну та цілісну богословську позицію щодо явища самотності та самотного способу життя серед християн.

Грамотно сформульований запит на вивчення проблеми визначив мету і завдання дисертації, які звелися до системного аналізу феномену самотності та самотного способу життя сучасних християн у *богословській і соціологічній площинах*. Ознайомлення із текстом дисертації наводить на думку, що зміст дисертації виходить за межі поставленої мети, оскільки крім богослов'я і соціології в тексті явно присутні філософські підходи. Як можна уточнити зміст і дослідити трансформацію поняття «самотність», «самотний спосіб життя» та інших суміжних категорій: «усамітнення», «відчуження», «безшлюбність», «ізоляція» тільки у богословсько-історичному і соціологічному контекстах, не торкаючись феноменології, філософії? Відчувається якимось свідоме уникання самого слова філософія, філософський. Відсутність згадки про філософську площину не зовсім зрозумілі, бо за своїм змістом і стилем викладу дисертація з успіхом могла претендувати на ступінь кандидата філософських наук з філософської чи релігієзнавчої спеціалізації.

Важливою частиною дослідження є його методологічні засади – найскладніший розділ для дослідника, який вимагає і певної філософської культури, і базових філософських знань. Все це вповні демонструє авторка. Крім того, в емпіричному дослідженні самотності серед сучасних християн, виокремлюючи його основні типи, критерії, показники та рівні, вона заявляє себе як вправний соціолог.

Досліджуючи гарячі теми сучасного християнства: безшлюбність та самотний спосіб життя та їх роль у формуванні переживання самотності сучасних християн України, автор з християнських позицій інтерпретує отримані дані, виявляючи свою богословську обізнаність, зокрема в цитуванні християнських джерел, в самому факті розведення самотності та самотного способу життя, що створює широке та об'ємне бачення явища.

Природно авторка приходить до розуміння того, що успіх вивчення феномену самотності лежать в міждисциплінарному його вивченні і пропонує скористатися кількома гуманітарними дисциплінами: богослов'ям, філософією, соціологією, культурологією та психологією, чим спростовує попередньо заявлений богословсько-соціологічний дискурс.

В дисертації вона щедро посилається на праці відомих філософів, які глибоко вивчила і широко використовувала в дослідженні. Нам імпонує широта використаних джерел, які автор справедливо ділить на дві групи – первинні та вторинні джерела, переконливо пояснюючи, що вона відносить до перших і других. Аналізуючи ці джерела, В.Чорнобай відзначає недостатнє осмислення

самотності з філософських та богословських підходів, соціально-культурологічні, психологічні та богословські причини виникнення цього переживання серед християн.

Тому дослідження можна вважати піонерським і для вітчизняного богослов'я, і для філософії, і для соціології (розробка авторської методики «Опитування самотності серед християн» (ОССХ). Крім того, авторка скористалася такими специфічними для соціології методами діагностування, як Інтернет-анкетування (для з'ясування рівня й особливостей переживання самотності християн); методів математичної статистики: для визначення валідності та надійності тестової методики та оцінки загальної внутрішньої узгодженості авторського опитувальника – коефіцієнт Альфа Кронбаха та факторний аналізи; частотний, кореляційний аналізи (критерій Пірсона), t - критерій Стьюдента та дисперсійний аналіз – для визначення факторів, що впливають на переживання самотності серед християн.

Вже очевидно, що дослідження В.Чорнобай заповнить, за словами самої авторки, прогалину, яка існує у справі аналітики зв'язку самотності з релігійним досвідом сучасних християн через призму компаративного аналізу як в межах європейських богословсько-соціологічних досліджень, так і в українському інтелектуальному просторі.

Структура роботи добре продумана, рівномірно висвітлена, що дало можливість авторці системно і послідовно визначити наукову новизну дисертації, яка вповні відповідає очікуваним результатам і покриває собою все предметне дослідницьке поле. Автор обґрунтував необхідність застосування типологічного підходу в дослідженні самотності серед християн як багатогранного феномена і виокремив п'ять основних типів самотності: соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна та духовна самотність. В.Чорнобай доводить, що з богословської точки зору протилежністю самотності є реляційність. На нашу думку, це не зовсім вдалий термін, хоча підібрати відповідник в українській мові виявилось важко. Словники антонімів дають протилежні за значенням поняття, але не з богословської лексики:

- самотність - товариськість;
- самотність - популярність;
- самотність - комунікабельність;
- самотність - дружелюбність;
- самотність - галасливість тощо.

Ці пари слів не відтворюють соціальну (реляційну) природу людини у приналежності до сім'ї та громади віруючих у Христа людей – до християнської спільноти. Не допомагає і звернення до англійської мови, де існує маса слів (loneliness, solitude, solitariness, lonesomeness, singleness, oneness, isolation, seclusion, sanctuary, intimacy), але які знов таки не охоплюють християнську специфіку. Бажано у подальшому таки віднайти поняття однотипові – з латинським (англійським) чи слов'янським коренем.

Виявляючи, що, брак усвідомлення людиною божественної ідентичності, тобто формування негативного образу Бога у свідомості людини (тут дозволю

собі не погодитися – не завжди відсутність віри в Бога формує антитеїзм, часто людина невіруюча просто байдужа), призводить до духовної самотності, авторка справедливо вважає, що культурна самотність сприяє кристалізації ідентичності християнина та переоцінці цінностей – і в цьому полягає позитивний аспект такого типу самотності.

Авторка не боїться обговорювати гарячі теми в християнстві, зокрема безшлюбність деяких християн за віросповідними переконаннями. Зроблені нею застереження щодо дорослих євангельських християн, які, будучи у зрілому віці, не перебувають в шлюбі, що підсилює переживання ними самотності у церковному українському контексті, є напрочуд контекстуальними, а заклик переосмислити євангельські позиції щодо безшлюбності та самотності є способом життя християн вчасним. Питання, як на це відреагують католицькі і православні монахи, католицькі священники та ієрархія церков.

Нею уточнено зміст поняття «феномен самотності християн»; переосмислена класифікація основних видів самотності (екзогенна, ендогенна, короткотривала, епізодична, хронічна, добровільна, примусова), рівнів прояву самотності (низький, середній, високий), типів самотності (соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна, духовна) та корелятивів (або проявів) самотності: самотній спосіб життя (solo living), анахоретство, відлюддя, затворництво, усамітнення, ретрит, ізоляція, самотнє ув'язнення, вигнання, остракізм, сенсорна депривація, вилучення, відчуження, відторгнення; оновлені і деталізовані показники емоційної, соціальної, екзистенційної, культурної та духовної самотності. Визнаючи, що духовна самотність є першопричиною деяких інших типів самотності, вона бере свої витoki у людській гріховності, проте долається завдяки присутності Бога Духом Святим із віруючими людьми у Христі. Поряд із переважно негативною оцінкою самотності, авторка підкреслює також терапевтичну функцію тимчасового усамітнення віруючої людини заради спілкування із Богом як необхідного засобу подолання проблеми самотності та відновлення духовних сил християнина.

В дисертації чимало цікавих знахідок, експериментальних даних, наукових узагальнень, історичних замальовок, точних спостережень. Видно, що людина в темі. І не тільки теоретично, але й практично. Всі розділи дисертації заслуговують детального аналізу і високої оцінки. Не ігноруючи жодний з них, треба визнати, що родзинкою дисертації є **четвертий розділ «Результати емпіричного дослідження самотності»**, оскільки є найбільш авторським.

Якщо перші три розділи можуть написати богослови, релігієзнавці, філософи, історики, то 4-й – тільки соціолог, який має спеціальні знання. Тут яскраво проявляється природа – соціологічна – дослідниці. Ця дисертація свідчить про появу і розвиток в Україні християнської соціології – не соціології релігії, а саме християнської соціології, ідея якої зародилася в Британії та США ще в 70-х рр. ХХ ст. Християнські соціологи, за їхніми словами, впроваджують "християнську перспективу" в суспільну науку. Залишаючи поза межами нашого відгуку правомірність існування християнської соціології та її відмінності від соціології християнства, дозволимо стверджувати, що намагання дисертантки

поєднати християнство і соціологію виявилися успішними. А отримані результати дослідження достойні бути представленими в фахових іноземних журналах¹.

Уважно вчитуючись в питання розробленої авторкою анкети, відзначимо фаховість її структурування і професійність формулювань запитань. Вони є настільки продуманими, різноаспектними, глибокими, що виникає бажання взяти участь в опитуванні. Переконана, що респонденти отримали задоволення від таких навіть формалізованих запитань, а відповідаючи на них занурилися у процес самопізнання. Опитувальник стосувався не тільки визначення рівня і ступеня самотності, а й більш широких тем (віри, духовного досвіду, релігійної соціалізації тощо). Саме тому для допитливих науковців тут море інформації, яку можна використати не для одного дослідження, і не тільки щодо самотності, і не виключно серед християн. Тобто один дослідник «нарив» соціологічного матеріалу для багатьох вчених.

Отримані результати, при всіх їх обмеженості, про що зазначає сама дисертантка (використання даних респондентів-християн лише з України, недостатньо активна участь в опитуванні представників католицької гілки християнства та представників різних сімейних статусів тощо, а отже і неможливості бачення «повної картини» розвитку самотності серед християн), є надзвичайно цінними як в теоретичному, так і практичному сенсі. Науковці не можуть вже ігнорувати досвід В.Чорнобай як соціолога, яка заявила про свою фаховість, а члени церков мають взяти до уваги висновки християнки, щоб коректно долати негативні наслідки самотності людини в сучасному світі.

Не має сенсу переказувати зміст **четвертого розділу**, у якому, по-перше, переконливо обґрунтовується (4.1) вибір методології, гіпотези, вибірка, зокрема процедура розробки методології вимірювання типу та рівню переживання самотності серед християн України, процес стандартизації, адаптації та факторизації авторської тестової методики – «Опитувальника самотності серед християн» (ОССХ), яка представлена в додатках (Г). Соціологам цікавими будуть розроблені автором показники соціальної, емоційної, культурної, екзистенційної і духовної самотності. Одне невеличке зауваження по опитальнику. Виходячи із завдань і загального змісту дисертації, В.Чорнобай зосередилась на християнах, тоді виникає питання, навіщо в опитальнику наявний п.1.5, зокрема г)-и): **Позначте, до якого релігійного напрямку Ви належите:)**

- а) Православ'я;
- б) Католицизм;
- в) Протестантизм (баптизм, п'ятидесятництво, адвентизм, харизматичний рух);
- г) Іслам;
- д) Іудаїзм;
- е) Східні вірування (буддизм, ведизм, індуїзм тощо),
- ж) Самобутні політеїстичні вірування (синтоїзм, язичництво),

¹ <https://sociologyandchristianity.org/index.php/jsc>

- з) Жодний (агностицизм, атеїзм),
- и) Інше (що саме):

Результатам емпіричного дослідження за методикою “Опитувальник самотності серед християн” (ОССХ) присвячений підрозділ 4.2, який докладно аналізує отримані цифри. А вони цікавенні, оскільки частково підтверджують робочу гіпотезу, але в більшості руйнують певні стереотипи щодо віруючих українців.

Виходячи з поширеного уявлення про українців як переважно інтровертивної нації та нинішні соціальні умови її існування, можна було б очікувати, що вони матимуть високий рівень загального показника самотності. А виявилось, що таких лише 16% - правда, за самовизнанням. Переважна більшість наших співвітчизників мають низький або середній рівень загального показника самотності (за методикою UCLA-3) 24% і 60%. Порівнюючи ці рівні в залежності від типу самотності, авторка приходить до цікавих узагальнень і визначає *шкалу* самотності в спеціальній таблиці (дод. Е). Показники духовної самотності мають зацікавити ієрархію церков, оскільки 16% християн характеризується майже постійним суб’єктивним відчуттям своєї «богозалишеності», відокремленості, покинутості Богом, а отже й негативний образ Бога у своїй свідомості (як далекого, недосяжного, байдужого, жорстокого і несправедливого).

Разом з тим – і це цікаво - у більше ніж половини опитаних християн (51%) зафіксовано низький рівень *негативного ставлення до усамітнення*, тобто українці не вважають усамітнення злом чи гріхом. Таких лише 17%, які відчувають страх залишатися на самоті, переживають свою ізольованість від інших людей. Абсолютно погоджуюсь із автором в тому, що «позитивне ставлення християнина до усамітнення діє як захист від почуття самотності в період, коли він перебуває на самоті».

Автор глибоко зондує природу відчуття самотності християн України, з’ясовує зв’язок емоційної, соціальної, культурної та екзистенційної самотності із духовною самотністю. Врешті робиться висновок, що відсутність віри в Бога, тобто духовна самотність, підсилює всі інші самотності людини. А відсутність залучення віруючих до служіння, яке їм подобається виконувати в своїй церкві, є «одним із факторів, що детермінує переживання ними самотності, особливо соціальної, яка пов’язана із відчуттям відокремленості та браку змістовного спілкування таких віруючих з іншими християнами, що мають спільні цінності й інтереси».

Цікаві дані отримала авторка щодо відчуття самотності через кореляцію даних із віком, статтю, сімейного статусу, конфесіями. Мене особливо зацікавили думки щодо істотної відмінності між переживанням екзистенційної та духовної самотності серед представників різних християнських конфесій: зокрема православним віруючим більшою мірою притаманний унікальний стиль побудови взаємостосунків із Богом та у вдвічі більш негативний образ Бога в їх свідомості порівняно із відповідними показниками представників

протестантської гілки християнства. Ці фактори разом із більш вираженою тривожністю у стосунках із Богом становлять майже у півтора рази вищі показники духовної та екзистенційної самотності серед православних, ніж серед протестантських віруючих. На основі отриманих даних можна констатувати, що надійна прив'язаність до Бога є обернено пов'язаною з духовною самотністю, тоді як всі ненадійні стилі прив'язаності до Бога є, навпаки, прямо пов'язаними з переживанням духовної самотності.

Надзвичайно інформативними є додатки Ж (Ж1-Ж7), зокрема про відмінності між показниками стилю прив'язаності у міжособистісних стосунках та типів самотності, про відмінності між показниками стилю прив'язаності у міжособистісних стосунках та ставлення до усамітнення тощо, якими мають зацікавитися християнські психологи.

Таким чином, зібраний унікальний соціологічний матеріал, який неодноразово може бути введений в науку в різних комбінаціях як самою авторкою, так і колегами. Але ці цифри заговорили б більш красномовно, якщо б їх співставити із даними про уявлення про самотність інших народів та інших релігій. Без порівняння із, напр., поляками чи росіянами, німцями чи американцями, важко оцінити всі ці відсотки. 24% низького рівня самотності – це багато чи мало? Це середня температура по Європі чи українці чимось істотно вирізняються від інших європейців і азіатів? Хотілося б отримати більш розлогу і детальну інформацію про цей феномен в розрізі «історичні церкви» і «новітні християнські рухи», не кажучи вже про порівняння іудеїв і християн, буддистів і кришнаїтів, тобто між релігіями дії і релігіями споглядання.

Не з'ясованою для опонента залишилися ще одна грань самотності, про яку авторка не пише. Йдеться про етнічну самотність, яка особливо гостро переживається в іноетнічному середовищі і притаманна діаспорчанам чи мігрантам. Етнічна самотність – це підвид соціальної чи самотійний вид? Маючи власний досвід участі у масштабних форумах представників різних релігій (Парламент релігій світу), стверджую, що після релігійної ідентифікації, коли всі учасники діляться на християн і нехристиян, етнічна виразність займає друге місце – не соціальна, не мовна, не культурна, а саме етнічна, коли людина шукає собі компанію серед етнічно близького народу, в моєму випадку серед слов'ян. Так само відбувалося донедавна і на міжнародних наукових конференціях, коли українці тулилися до росіян, тусувалися з білорусами, чехами і поляками, хоча вільно володіють англійською для спілкування із неслов'янами.

Загалом, дослідження феномена самотності та самотнього способу життя сучасних християн з богословської та соціологічної перспективи виконано на високому теоретичному і експериментальному рівні. Автор обґрунтовано висновує, що самотність є багатогранним явищем, яке потребує системного всебічного вивчення, демонструючи нам саме такий міждисциплінарний підхід. При цьому вона добре обізнана з літературою, успішно апробувала результати своїх досліджень на міжнародних та українських конференціях. Список опублікованих праць за темою дисертації свідчить про присутність автора в

науковому полі як України, так і світу.

Теоретичне і практичне значення дослідження не викликає сумнівів. Текст дисертації – готовий підручник для магістерського спецкурсу. Але крім такого прямого використання результатів дослідження, дисертація утримує в собі потенціал ефективних практик і стратегій подолання самотності серед християн.

Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями авторки та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Чорнобай Валерії Анатоліївни «Богословське осмислення феномена самотності»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії та історії релігії
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди
НАН України

Л. О. Филипович

